

Νεκροταφεία στη Δυτική Κρήτη κατά την Υστερομινωική ΙΙΙ περίοδο (1400–1200 π.Χ.): ταφικές πρακτικές και τρόποι διαβίωσης

Ελένη Παπαδοπούλου

Στο τέλος της ΥΜΙΒ περιόδου, στα μέσα περίπου του 15ου αι. π.Χ., σημαντικές καταστροφές εκδηλώνονται στις περισσότερες οικιστικές θέσεις της Κρήτης με εκτεταμένες πυρκαγιές που πιστοποιούνται σε όλο το νησί. Η Κνωσός ωστόσο έχει τις μικρότερες απώλειες, συγκριτικά με τα υπόλοιπα ανακτορικά κέντρα, γεγονός που όπως φαίνεται, ενισχύει τη θέση της κατά τις επόμενες περιόδους.

Μία σειρά νέων νεκροταφείων δημιουργούνται στην ευρύτερη περιοχή της Κνωσού (Σελλόπουλο, Ζαφέρ Παπούρα, Άγιος Ιωάννης, Ισόπατα) σε διαφορετικές θέσεις σε σχέση με τα προηγούμενα. Μεγάλες νεκροπόλεις επίσης, έχουν έρθει στο φως στον Κατσαμπά, στις Αρχάνες, στη Φαιστό, στα Χανιά, στους Αρμένους Ρεθύμνου και στην ανατολική Κρήτη (Μίλατος, Πραισός).¹ Ο τύπος του τάφου που κυριαρχεί, είναι ο υπόγειος θαλαμοειδής λαξευμένος στο βράχο και σπανιότερα οι λακκοειδείς και οι κτιστοί θολωτοί. Στην ανατολική Κρήτη, όπου γενικά παρουσιάζονται ιδιομορφίες στο χώρο των ταφικών πρακτικών, συνεχίζεται η παράδοση της ταφής του νεκρού σε πίθο.

Στις αρχές του 14ου αι. π.Χ. τα ταφικά κυρίως δεδομένα και λιγότερο τα οικιστικά συγκροτούν για τους νομούς Χανίων και Ρεθύμνης την εικόνα μιας περιοχής με πυκνή κατοίκηση. Η κυριότερη οικιστική εγκατάσταση στη δυτική Κρήτη για την Υστερομινωική εν

1 Για τα παραπάνω νεκροταφεία, βλ.: Kanta, 1980.

γένει περίοδο, πιστοποιείται ανασκαφικά σύμφωνα με τα υπάρχοντα δεδομένα, μέσα στην πόλη των Χανίων, στο λόφο Καστέλι και ταυτίζεται με τη μινωική Κυδωνία, τοπωνύμιο γνωστό από τις πινακίδες της Γραμμικής Β' γραφής του κνωσιακού αρχείου.²

Η προϊστορική νεκρόπολη των Χανίων βρίσκεται και αυτή εξοκλήρου κάτω από τη σύγχρονη πόλη.³ Μέχρι σήμερα έχουν έρθει στο φως 70 τάφοι, η αποκάλυψη των οποίων ακολουθεί το ρυθμό εξάπλωσης της σύγχρονης πόλης. Τυπολογικά όλοι σχεδόν είναι υπόγειοι θαλαμοειδείς, με εξαίρεση δέκα λακκοειδείς τάφους με σπηλαιώδες πλευρικό όρυγμα (pit-cave) και έναν απλό λακκοειδή.

Η υστερομινωική νεκρόπολη των Αρμένων βρίσκεται εννέα χιλιόμετρα νότια από την πόλη του Ρεθύμνου, πάνω στο φυσικό και οδικό άξονα που συνδέει τη βόρεια με τη νότια ακτή της Κρήτης.⁴ Εκτείνεται σε ένα χαμηλό λόφο, καταλαμβάνοντας έκταση 35 περίπου στρεμμάτων. Διακόσιοι εικοσιοκτώ τάφοι έχουν ανασκαφεί μέχρι το 1995, οι οποίοι διευθετούνται σε τρεις μεγάλες συστάδες· με εξαίρεση έναν κτιστό θολωτό ανήκουν όλοι στον τύπο του υπόγειου, λαξευτού θαλαμοειδούς.⁵ Ορισμένοι βέβαια από αυτούς έχουν αφηθεί ημιτελείς, μόνο με το δρόμο, χωρίς να κατασκευαστεί ο θάλαμος και να δεχθούν ταφή.

Η εικόνα της χωροταξικής οργάνωσης των δύο νεκροταφείων δεν είναι η ίδια, αλλά διαφοροποιείται εξαιτίας του χαρακτήρα του οικισμού (αστικός/περιφερειακός), στον οποίο ανήκαν. Το νεκροταφείο στους Αρμένους Ρεθύμνου, χαρακτηρίζεται για τον προσεκτικό σχεδιασμό βάσει του οποίου έχει οργανωθεί: δηλαδή η επιλογή του χώρου για τη δημιουργία της νεκρόπολης, η εξομάλυνση της

2 Βλ. σχετικά: Godart-Tzedakis, 1992:18 και 36· για τις οικιστικές φάσεις στο λόφο του Καστελίου, βλ.: Hallager, 1986.

3 Βλ.: Andreadaki-Vlasaki, 1997.

4 Για μία γενική παρουσίαση του νεκροταφείου, βλ.: Godart-Tzedakis, ό.π.:85-94.

5 Για το θολωτό τάφο, βλ.: Papadopoulou, 1997.

επιφάνειας του βράχου, η δημιουργία ταφικών συστάδων, η κατασκευή λιθόστρωτου δρόμου και ο κοινός προσανατολισμός για όλους τους τάφους.⁶ Σε αντίθεση στο νεκροταφείο της πόλης των Χανίων, ο προσανατολισμός των τάφων και η δημιουργία συστάδων δεν είναι σταθερά στοιχεία, αλλά υπαγορεύονται από τη μορφολογία του εδάφους και κυρίως την οικονομία του χώρου, γεγονός που αντανακλά και την “αστικοποίηση” του οικισμού.

Η πρόσβαση στον ταφικό θάλαμο γινόταν από επικλινή δρόμο ή λαξευμένες βαθμίδες που κατέληγαν στο φράγμα της εισόδου (πίν.1). Αξιοσημείωτες είναι οι ποικίλες αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες που παρατηρούνται στην κατασκευή των τάφων, όπως πεσσοί, θρανία, κόγχες και εισοδοί που μιμούνται εκείνες των οικιών (πίν.2).

Η εμφάνιση των δέκα λακκοειδών τάφων στα Χανιά, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν μία μόνο φορά, μας δημιουργεί ποικίλα ερωτηματικά. Σύμφωνα με τις Hallager και MacGeorge που τους δημοσίευσαν, η επιλογή του συγκεκριμένου ταφικού τύπου σε συνδυασμό με τα κτερίσματα, τη μελέτη του οστεολογικού υλικού και την περιορισμένη χρονικά και τοπικά εμφάνισή τους, δεν είναι τυχαία, αλλά οφείλεται το πιθανότερο σε φυλετική διαφοροποίηση των ανθρώπων που τάφηκαν σε αυτούς, οι οποίοι ίσως είχαν εγκατασταθεί στα Χανιά ως άποικοι από την Ανατολή.⁷

Σε αντίθεση με τις πολλαπλές ταφές των προηγούμενων αιώνων που θεωρούνταν κοινοτικές, οι τάφοι από το 14ο αι. π.Χ. και εξής φαίνεται ότι στο σύνολό τους είναι πλέον οικογενειακοί. Σε αρκετές βέβαια περιπτώσεις έχουμε και μεμονωμένες ταφές ή ταφή μητέρας με παιδί. Οι νεκροί τοποθετούνταν συνήθως στο δάπεδο σε εκτεταμένη ή συνεσταλμένη στάση και σπανιότερα σε πήλινες λάρνακες ή ξύλινα φορεία. Στο νεκροταφείο των Αρμένων όλοι οι ενταφιασθέντες είχαν τον ίδιο προσανατολισμό με την κεφαλή στραμμένη προς

6 Βλ. σχετικά: Papathanasiou – Hoskin – Papadopoulou, 1992:45.

7 Hallager – McGeorge, 1992:45.

την είσοδο του τάφου, ενώ αντίθετα στα Χανιά συναντώνται σε διάφορες θέσεις και στάσεις ανάλογα με τη δυνατότητα που παρείχε ο ελεύθερος χώρος. Οι παλαιότερες ταφές παραμερίζονταν συνήθως σε μία άκρη του θαλάμου, ώστε να δημιουργείται χώρος για την επόμενη. Η εύρεση ημιτελών ή άδειων τάφων ιδιαίτερα στο νεκροταφείο των Αρμένων, μας δημιουργούν ορισμένες φορές, υπόνοιες μήπως συνιστούν μία διαφορετική μορφή ταφικής πρακτικής, όπως για παράδειγμα το κενοταφείο.

Παρότι οι πήλινες λάρνακες συνηθίζονται στην Κρήτη κατά την Υστερομινωική ΙΙΙ περίοδο (πίν.3), στα Χανιά σπανίζουν. Μία μόνο λουπηροειδής είναι γνωστή από προάστειο της πόλης, ενώ σε δύο περιπτώσεις έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη ξύλινου φορείου ή φέρετρου από το οποίο διασώθηκαν υπολείμματα κονιαμάτων με χρωστικές ουσίες που τα επικάλυπταν.

Ορισμένες από τις πήλινες λάρνακες, στις οποίες έχουν ενταφιαστεί οι νεκροί των Αρμένων, είναι διακοσμημένες με περίτεχνο τρόπο.⁸ Συχνά χρησιμοποιούνται θαλάσσια ή φυτικά θέματα, ενώ δεν λείπουν τα ιερά σύμβολα (διπλός πέλεκυς, κέρατα καθοσίωσης) και εικονιστικές σκηνές: το κυνήγι των ζώων και ειδικότερα οι απεικονίσεις ταύρων, είναι θέματα αγαπητά στην Κρήτη, συνδεδεμένα με τα ταφικά έθιμα και τις σχετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις. Πιο σπάνια ακόμη είναι η ταφή σε ξύλινο φορείο ή φέρετρο, το οποίο και στις περιπτώσεις που υπήρχε, σπάνια διασώζεται λόγω της ευπάθειας του υλικού.

Δεν είναι σταθερός ο αριθμός των κτερισμάτων που στόλιζαν τους νεκρούς, καθώς αυτό υπαγορεύεται κάθε φορά από ποικίλους λόγους, όπως η κοινωνική του θέση ή η σημασία του νεκρού για την οικογένειά του. Υπάρχουν βέβαια και λίγες περιπτώσεις ακτέριστων τάφων. Άφθονη είναι ωστόσο, η ποικιλία των αντικειμένων που είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα στους ενταφιασθέντες με κυρίαρχα τα πήλινα αγγεία. Αυτά παρουσιάζονται σε κάθε δυνατό σχήμα,

8 Βλ.: Τζεδάκις, 1971.

διακοσμημένα συνήθως με φυτικά, θαλάσσια ή γραμμικά θέματα. Ο πιο συχνός τύπος αγγείου είναι ο ψευδόστομος αμφορέας σε διάφορα μεγέθη που χρησίμευε για τη μεταφορά υγρών και ειδικότερα αρωματικού ελαίου. Η επιφάνειά του καλύπτεται τις περισσότερες φορές με το θέμα του χαποδιού και σπανιότερα με απεικονίσεις φυτών ή πτηνών (πίν.4). Αξιόλογες πληροφορίες για την οργάνωση του εμπορίου και το σύστημα παραγωγής, ελέγχου και εξαγωγής των προϊόντων, μας παρέχουν οι ενεπίγραφοι ψευδόστομοι αμφορείς με την επανάληψη ορισμένων ονομάτων και με τη συχνή ανεύρεση του επιθέτου “βασιλικός”.

Ακολουθούν σε συχνότητα εύρεσης τα κύπελλα, οι κύλικες, τα αλάβαστρα, το φλασκό, η προχοΐσκη, και η πυξίδα (είδος κοσμηματοθήκης). Χαρακτηριστικά αγγεία για τη θρέψη των νηπίων είναι τα θήλαστρα και τα κυπελλάκια με προχόη, τα οποία συνοδεύουν συχνά παιδικές ταφές (πίν.5). Αρκετά είναι επίσης, τα λεγόμενα τελετουργικά αγγεία που χρησίμευαν για τις ταφικές ή θρησκευτικές τελετές, όπως το θυμιατήρι για τον εξαγνισμό του τάφου, τα σύνθετα σκεύη πιθανόν για σπονδές και η πυξίδα με τον κιθαρωδό (πίν.6). Δεν λείπουν βέβαια και τα εισηγμένα αγγεία κυρίως από την ηπειρωτική Ελλάδα, την Κύπρο και την Αίγυπτο.

Από τα υπόλοιπα κτερίσματα αξιόλογη είναι η σειρά των χάλκινων σκευών, όπλων και εργαλείων που συνόδευαν τους νεκρούς. Ειδικότερα γύρω στο 1400 π.Χ. συναντάμε τους λεγόμενους τάφους των “πολεμιστών”, οι οποίοι περιέχουν αρκετά χάλκινα αντικείμενα σε έναν συγκεκριμένο συνδυασμό, απηχώντας κατ’ αυτόν τον τρόπο την κοινωνική και στρατιωτική οργάνωση της εποχής. Αναφέρονται ξίφη, εγχειρίδια, μαχαίρια, αιχμές δοράτων, βέλη, κάτοπτρα, ξυράφια και λαβίδες (πίν.7). Ορισμένα από αυτά βέβαια, όπως θα δούμε στη συνέχεια, πρέπει να χρησίμευαν και ως εργαλεία χειρουργικών επεμβάσεων. Η ομάδα των χάλκινων σκευών είναι επίσης αριθμητικά πλούσια, όπως είναι φυσικό για αντικείμενα καθημερινής χρήσης. Αναγνωρίζονται μεταξύ άλλων υδρίες, χύτρες, λεκάρες, κύπελλα, τηγανοειδή και φιάλες. Μοναδικό δείγμα αμυντικού

οπλισμού αποτελεί το οδοντόφρακτο κράνος που βρέθηκε στο νεκροταφείο των Αρμένων και θεωρείται μυκηναϊκής επιμόρφωσης.⁹

Εντυπωσιακή είναι η ποικιλία των κοσμημάτων που συνόδευαν τους νεκρούς. Ιδιαίτερα αγαπητό υλικό στους Μινωίτες για την κατασκευή χαντρών ήταν η φαγεντιανή, τη χρήση της οποίας γνώρισαν στην Αίγυπτο. Ευρέως χρησιμοποιούνται ακόμη, η ορεία κρύσταλλος τόσο για περιδέραια όσο και για τα αγγεία, η υαλόμαζα και οι ημιπολύτιμοι λίθοι που εισάγονται από την Ανατολή (πίν.8). Δεν λείπουν βέβαια και τα κοσμήματα από χρυσό, ο οποίος χρησίμευε κυρίως για περιδέραια, ενώ για την κατασκευή δακτυλιδιών και βραχιολιών πιο συχνός ήταν ο χαλκός (πίν.9).

Ένας μεγάλος αριθμός σφραγιδολίθων που προέρχεται από τάφους, μαρτυρεί μίαν ασυνήθιστη πολυμορφία σχημάτων και παραστάσεων, όπου κυριαρχούν οι απεικονίσεις αιγοειδών και βοοειδών, φυτικά θέματα και εικονιστικές σκηνές. Τις περισσότερες φορές αποτελούν πραγματικά έργα μικροτεχνίας, τα οποία φαίνεται ότι χρησίμευαν όχι μόνον για τη σφράγιση αντικειμένων ως μέσο ελέγχου διακίνησης των προϊόντων, αλλά και ως κοσμήματα ή φυλακτά για τον κάτοχό τους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα πλακίδια από κόκκαλο ιπποπόταμου ή ελεφαντοστού, που προέρχονται κυρίως από τους θολωτούς τάφους των Αρχανών και των Χανίων. Αυτά απεικονίζουν ανάγλυφες προτομές πολεμιστών, σφίγγες και οκτώσχημες ασπίδες και κοσμούσαν συνήθως ξύλινα κιβωτίδια.

Σχετικά με την κτέριση των ανακομιδών διαπιστώνουμε ότι σε μεγάλο ποσοστό διατηρούν τα κτερίσματά τους, ακόμη και όταν πρόκειται για πιο πολύτιμα αντικείμενα από τα αγγεία, όπως τα μετάλλια, οι σφραγιδόλιθοι ή ακόμη και ένα από τα λίγα οστέινα κτένια. Από αυτό το γεγονός φαίνεται ότι γενικά οι πρωιμότεροι νεκροί ακόμα και μετά την πλήρη αποσύνθεσή τους, όταν είχαν συγκεντρωθεί σε σωρό, αντιμετώπιζονταν από τους απογόνους τους με το

9 Βλ.: Μπάνου, 1990.

δέοντα σεβασμό, ως αναπόσπαστα μέλη της οικογένειας ή της ομάδας στην οποία ανήκαν.

Αν και το σκελετικό υλικό είναι άφθονο, ωστόσο μόνο τις τελευταίες δεκαετίες έχει αρχίσει να μελετάται από ειδικούς επιστήμονες σε συστηματική βάση, για τη συναγωγή πολύτιμων πληροφοριών, σχετικών με τον τρόπο διαβίωσης των ανθρώπων κατά τους μινωικούς χρόνους. Μέχρι τώρα το μεγαλύτερο δείγμα προέρχεται από το νεκροταφείο των Αρμένων, όπου στους 118 από τους 228 τάφους, που έχουν μελετηθεί τα οστεολογικά κατάλοιπα, διαπιστώθηκε ότι υπήρχαν ταφές 143 ενηλίκων ανδρών, 107 ενηλίκων γυναικών και 114 παιδιών. Το 57% των παιδιών πέθανε πριν συμπληρώσει τα πέντε χρόνια και το 34% πριν συμπληρώσει τα δύο χρόνια. Η μέση ηλικία θανάτου των ενηλίκων ανδρών και γυναικών ήταν περίπου 31 και 28 έτη αντιστοίχως. Οι περισσότεροι θάνατοι γυναικών συνέβαιναν μεταξύ 20 και 25 ετών, πιθανώς συνέπεια επιπλοκών του τοκετού.

Το μέσο ύψος για τους άντρες ήταν γύρω στο 1,68 και για τις γυναίκες στο 1,55, παρόμοιο με εκείνο της Κνωσού και των Χανίων.¹⁰ Οι οδοντικές παθήσεις ήταν ένα πρόβλημα αυτού του πληθυσμού που εμφανίζει υψηλό ποσοστό απώλειας δοντιών εν ζωή.

Στη διατροφή τους, όπως φαίνεται από τη χημική ανάλυση των οστών, δεν περιλαμβανόταν θαλάσσια τροφή, ενώ αντίθετα υπήρχε σημαντική ποσότητα ζωικής πρωτεΐνης από κρέας και γάλα που κατανάλωναν. Διαπιστώνεται επίσης, ότι οι άνδρες έτρωγαν κατά μέσο όρο μεγαλύτερες ποσότητες ζωικών πρωτεϊνών από τις γυναίκες.¹¹ Σε σύγκριση με τις μελέτες του σκελετικού υλικού από τάφους των Χανίων παρατηρούμε σε ένα πρώτο στάδιο, καθώς το δείγμα είναι ακόμη μικρό, ότι οι κάτοικοι των Αρμένων διατρέφονταν καλύτερα και το βιοτικό τους επίπεδο ήταν υψηλότερο. Αντίθετα η διατροφή των κατοίκων στα Χανιά ήταν χαμηλής ποιότητας

10 Βλ.: McGeorge, 1988.

11 Βλ.: McGeorge, 1987.

και υπέφεραν από επιδημίες, γεγονός που απηχεί ως ένα βαθμό την “αστικοποίηση” του οικισμού.¹²

Οι άνθρωποι που τάφηκαν στους Αρμένους, υπέφεραν από μια σειρά λοιμωδών και διατροφικών νόσων, όπως η οστεομυελίτις, η βρουκέλλωση φυματίωση, η οστεοπόρωση, το σκορβούτο, η ραχίτιδα και η σιδηροπενική αναιμία. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι οι άνθρωποι που έπασχαν από φυματίωση, θάβονταν μαζί.

Σε 16 συνολικά περιπτώσεις είχαμε κατάγματα κυρίως των κάτω άκρων, τα περισσότερα από τα οποία φαίνεται ότι είχαν θεραπευτεί με επιτυχία, πράγμα που δείχνει ότι οι Μινωίτες γνώριζαν καλά τις ορθοπεδικές τεχνικές. Δεν ήταν άγνωστες ωστόσο και ασθένειες όπως ο καρκίνος που εντοπίστηκε στο χέρι ενός 45χρονου άνδρα και στη σπονδυλική στήλη ενός άλλου 29χρονου.¹³

Σε υπολείμματα ανθρώπινων σκελετών που βρέθηκαν σε μινωικούς και μυκηναϊκούς τάφους, είναι μερικές φορές δυνατόν να δει κανείς αρκετές σαφείς ενδείξεις χειρουργικών επεμβάσεων.

Σε δύο περιπτώσεις από τους Αρμένους Ρεθύμνου είναι δυνατόν να ανιχνευθεί ένα μικρό κυκλικό βαθούλωμα στο πίσω μέρος του κρανίου, το οποίο φαίνεται ότι αποδίδεται σε διόγκωση των αιμοφόρων αγγείων, γνωστό ως τραυματικό ανεύρυσμα, το οποίο προκαλεί τοπική ατροφία και οδηγεί σε ανάλογα εντυπώματα στο κρανίο. Από τα ίχνη των τομών φαίνεται ότι επιχειρούσαν κάποιο είδος χειρουργικής επέμβασης, για θεραπεία της ασθένειας.¹⁴

Ένα ιδιαίτερα ακανθώδες και πολύπλοκο θέμα στη μελέτη των ταφικών εθίμων είναι η ύπαρξη τελετουργιών κατά τη διάρκεια της ταφής ή σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές μετά από αυτήν. Αν και δεν είμαστε σε θέση να αποκαταστήσουμε τη μορφή και την έκταση των τελετών αυτών, καθώς ελάχιστες είναι οι ενδείξεις που διασώζονται μέσα στο χρόνο, κυρίως για το νεκροταφείο των Αρμένων

12 Βλ.: Hallager-McGeorge, 1992:46.

13 Βλ.: Γεύσεις, 1999:246.

14 Ό.π.: 276 κ.έ.

και λιγότερο για εκείνο των Χανίων, η εικόνα του οποίου είναι αποσπασματική, θεωρούμε βέβαιη την πραγματοποίησή τους με την κατανάλωση στερεών και υγρών τροφών.

Έτσι για παράδειγμα, τα ίχνη από κάρβουνα και τα ανεστραμμένα αγγεία μέσα στους ταφικούς θαλάμους, τα σπασμένα κύπελλα και τα μαγειρικά σκεύη στους διαδρόμους των τάφων, είναι το πιθανότερο κατάλοιπα ταφικών τελετουργιών και νεκρόδειπνων προς τιμή των θανόντων. Μία ενδιαφέρουσα επίσης παρατήρηση είναι ότι όλοι οι τάφοι δεν έχουν όστρακα στην επίχωσή τους, αλλά ως επί το πλείστον αυτοί που περιέχουν τις ανακομιδές, γεγονός το οποίο θεωρούμε πως δεν είναι τυχαίο. Το έθιμο της ανακομιδής άλλωστε, όπως προαναφέραμε, δεν υπαγορεύεται από την ανάγκη δημιουργίας χώρου στον ταφικό θάλαμο, αλλά αφορούσε σε μία μορφή τελετουργίας, η οποία λάβαινε χώρα μετά την πλήρη αποσύνθεση του σώματος, όταν ο νεκρός περνούσε πλέον στον κόσμο των προγόνων.

Μοναδικό στοιχείο προς το παρόν, επιτύμβιας τελετής στο χώρο του νεκροταφείου των Χανίων αποτελεί μία κυκλική κατασκευή των αρχών του 13ου αι. π.Χ. από ακανόνιστες πέτρες που αποκαλύφθηκε ανάμεσα σε συστάδα δεκατεσσάρων τάφων. Ο μεγάλος αριθμός αγγείων πόσεως και η απουσία οστών δείχνουν κυρίως τη χρήση υγρών στο συγκεκριμένο χώρο.¹⁵

Σχετικά τώρα με το επίμαχο θέμα της συμβολικής λειτουργίας των ταφικών εθίμων και της ανίχνευσης κάποιου είδους κοινωνικής ιεραρχίας μέσω αυτών, είναι σαφές ότι οι ενδείξεις μας οδηγούν στην ύπαρξη κοινωνικά διαφοροποιημένων ομάδων.

Στο πλαίσιο αυτό, και σ' ένα πρώτο γενικό επίπεδο προσέγγισης του ζητήματος, διαπιστώνουμε ότι και στα δύο νεκροταφεία υπάρχουν τάφοι αισθητά μεγαλύτεροι από τους υπόλοιπους, με πιο προσεγγμένη αρχιτεκτονική κατασκευή και μεγαλύτερη ποικιλία ευρημάτων· αυτή η γενική παρατήρηση ενισχύεται από τα δεδομένα του νεκροταφείου των Χανίων και των Αρμένων και ως προς τη χρήση

15 Βλ.: Hallager-McGeorge, 1992:24.

ξύλινων φορείων ή φερέτρων και πήλινων λαρνάκων αντίστοιχα, ως κοινωνικών διαφοροποιητικών χαρακτηριστικών.

Έτσι, περνώντας ειδικότερα στο νεκροταφείο των Αρμένων, διακρίνουμε στη δεύτερη συστάδα τάφων δύο υποομάδες, η μία από τις οποίες χαρακτηρίζεται από πολλές κατηγορίες ευρημάτων, μεγάλες διαστάσεις τάφων, πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές, ικανό αριθμό νεκρών και συχνά χρήση λαρνάκων. Αντίθετα, στην άλλη υποομάδα είναι χαρακτηριστική η απουσία λαρνάκων, ο μικρός αριθμός ενταφιασθέντων, η ύπαρξη μόνο πρωτογενών ταφών και συνήθως ο περιορισμένος, τυπολογικά, αριθμός κτερισμάτων.

Ωστόσο, αν και τα έθιμα ταφής λειτουργούν ως χώρος έκφρασης των ποικίλων κοινωνικών ρόλων, αυτό δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη ότι η τελετουργική πράξη αντανακλά πιστά την κοινωνική πραγματικότητα. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε άλλωστε την υποβάθμιση της αμφισημίας των ταφικών πρακτικών, του ιδεολογικού τους υπόβαθρου και κυρίως του συμβολικού τους χαρακτήρα, ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη, αφενός ότι ο νεκρός λειτουργεί συνήθως ως κρίκος σύνδεσης με το παρελθόν, καθώς διαμέσου αυτού κληροδοτούνται τα προνόμια των προγόνων στους επιζώντες, αφετέρου ότι συχνά η τελετουργία χρησιμοποιείται όπως έχει διαπιστωθεί, για να εξιδανικεύσει, να αμβλύνει ή να υπερτονίσει την κοινωνική πραγματικότητα.

Είναι λοιπόν θεμελιώδες ζήτημα να αναγνωρίσουμε την παρουσία συμβόλων σε κάθε κοινωνία και να κατανοήσουμε τη λειτουργία τους,¹⁶ καθώς σύμφωνα με τον Braun, οι ταφικές πρακτικές δεν είναι το αποτέλεσμα μίας μόνον αλλά πολλών συσχετιζομένων διαδικασιών (κοινωνικών, συμβολικών, τελετουργικών, γεωλογικών, ανασκαφικών) και συνεπώς οι αρχαιολόγοι που τις μελετούν, θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί.¹⁷ Αυτή η κατάσταση πραγμάτων

16 Βλ.: Morris, 1992:1. Ο Morris έχει διατυπώσει την άποψη ότι "(...) the analysis of burials is the analysis of symbolic action".

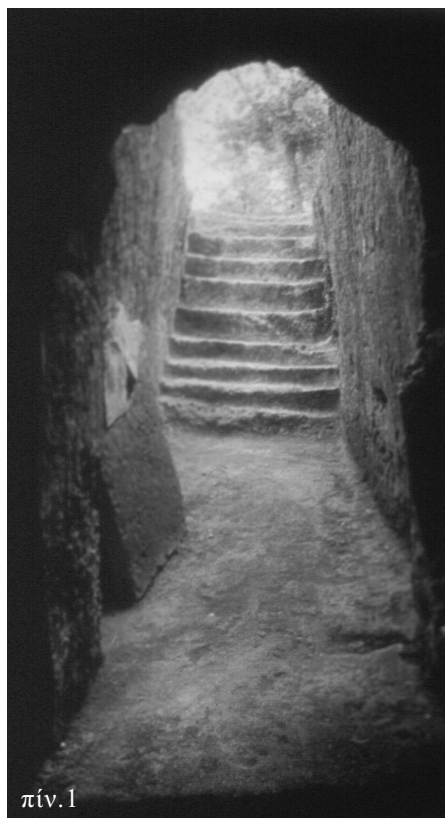
17 Braun, 1981:412.

ενισχύεται και από τη θέση του Hodder, ότι η ταφή αντιπροσωπεύει μία κοινωνική ιδέα και όχι τί πραγματικά συμβαίνει στην κοινωνική και οικονομική ζωή μιας κοινότητας.¹⁸

Αντίστοιχα και η εικόνα του κοινωνικού σχηματισμού, όπως προκύπτει από τα ταφικά δεδομένα των δύο νεκροταφείων, στην πόλη των Χανίων και στους Αρμένους, δεν είναι απαραίτητα άμεση ούτε “ειλικρινής”, αλλά διαμεσολαβημένη, μιας και είναι δυνατόν να χρησιμεύει για την επιβεβαίωση ή την αμφισβήτηση της θέσης των κοινωνικών ομάδων.

Παρά τα όποια προβλήματα που ανακύπτουν κατά τη μελέτη των ταφικών πρακτικών, πιστεύουμε ότι σε ένα πρώτο τουλάχιστον επίπεδο, η σύντομη παρουσίαση των δεδομένων από τα δύο νεκροταφεία ιχνογραφεί το πολιτισμικό και κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο ζούσαν οι Μινωίτες τους δύο αυτούς αιώνες. Τόσο οι άνθρωποι που θάβονταν στους Αρμένους όσο και εκείνοι του νεκροταφείου των Χανίων, φαίνεται ότι ανήκαν σε ένα κοινωνικό σύνολο που συμμετείχε ενεργά στα δρώμενα της ανατολικής Μεσογείου και ακολουθούσε τις γενικές τάσεις και ροπές της εποχής. Η Οργάνωση εν τούτοις της νεκρόπολης των Χανίων χωρίς τη δέσμευση για προσανατολισμό στους τάφους, με την εμφάνιση περισσότερων ταφικών τύπων και την ποικιλία των κτερισμάτων, ακτινογραφεί μία κοινωνία πιο “αστικοποιημένη” και πιθανόν πιο ανομοιογενή ως προς την δομή, αλλά και τη φυλετική της σύνθεση από εκείνην των Αρμένων, που παρά το ευρύ πολιτισμικό της πεδίο εμφανίζεται περισσότερο συντηρητική και εγγύτερα στη μινωική παράδοση.

18 Hodder, 1982:198–199.

πίν.1

πίν.2

πίν.3

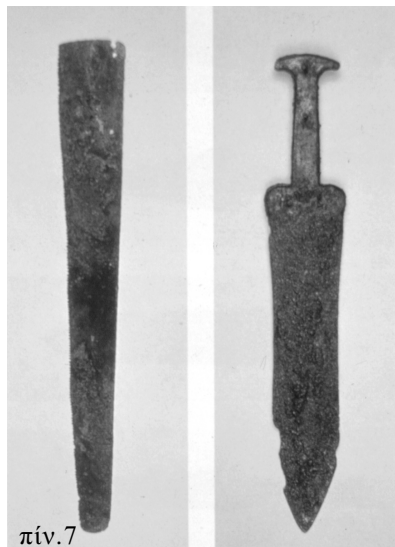
πίν.4

πίν.5

πίν.6

πίν.7

πίν.8

πίν.9

Βιβλιογραφία

Andreadaki-Vlasaki, 1997

Andreadaki-Vlasaki M., “La nécropole du Minoen Récent III de la vallée de la Canée”: Driessen I. – Farnoux A. (επιμ.), *La Crète Mycénienne...*:487–509.

Μπάνου Ελένη, 1990

Μπάνου Ελένη, “Το οδοντόφρακτο κράνος από το ΥΜ ΙΙΙ Νεκροταφείο στους Αρμένους Ρεθύμνης”: *Πεπραγμένα Στ’ Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α2, Χανιά: 39–47.

Braun D.P., 1981

Braun D.P., “A critique of some recent northern American mortuary studies”, *AA* 46:398–416.

Γεύσεις, 1999

Μινωιτών και Μυκηναίων Γεύσεις, Κατάλογος έκθεσης, Υπουργείο Πολιτισμού–Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (12 Ιουλίου–27 Νοεμβρίου 1999), Αθήνα.

Driessen I.– Farnoux A., 1997 (επιμ.)

Driessen I. – Farnoux A. (επιμέλ.), *La Crète Mycénienne. Actes de la Table Ronde Internationale* (26–28 Mars 1991), Athènes, BCH Supplément 30.

Godart L. – Tzedakis Y., 1992

Godart L. – Tzedakis Y., *Témoignages archéologiques et épigraphiques en Crète Occidentale du Néolithique au Minoen Récent IIIB*, Roma, GEI.

Hallager B.P.– McGeorge P.J.P., 1992

Hallager B.P. – McGeorge P.J.P., *Late Minoan III Burials at Khania. The Tombs, Finds and Deceased in Odos Palama*, SIMA XCIII, Göteborg.

Hallager E., 1986

Hallager E., “The Greek–Swedish Excavations at Khania”:

- Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Α', Ηράκλειο: 139–154.
- Hodder I., 1982 (επιμ.)
Hodder I. (επιμέλ.), *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Kanta A., 1980
Kanta A., *The Late Minoan III Period in Crete. Survey of Sites, Pottery and their Distribution*, SIMA LVIII, Göteborg.
- McGeorge P.J.P., 1987
McGeorge P.J.P., “Νέα στοιχεία για το μέσο όρο ζωής στη Μινωική Κρήτη”, *Κρητική Εστία Δ' 1*, Χανιά: 9–15.
- McGeorge P.J.P., 1988
McGeorge, “Μυθικοί Πυγμαίοι και Γίγαντες. Νέα στοιχεία για το ύψος των Μινωιτών”, *Κρητική Εστία Δ' 2*, Χανιά: 9–18.
- Morris I., 1992
Morris I., *Death-Ritual and Social Structure in Classical Archaeology. Key Themes in Ancient History*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Papadopoulou E., 1997
Papadopoulou E., “Une tombe à tholos ‘intra muros’. Le cas du cimetière MR d’Armenoi”: Driessen I.-Farnoux A. (επιμ.), *La Crète Mycénienne...*:319–340.
- Papathanasiou M. – Hoskin M. – Papadopoulou E. 1992
Papathanasiou M. – Hoskin M. – Papadopoulou E., “Orientations of Tombs in the Late-Minoan Cemetery at Armenoi, Crete”, *Archaeoastronomy 17 (JHA, xxiii 1992)*:43–55.
- Τζεδάκις Γ., 1971
Τζεδάκις Γ., “Λάρνακες Υστερομινωικού Νεκροταφείου Αρμένων Ρεθύμνης”, *ΑΑΑ* , IV, 2: 216–221.

Συντομογραφίες

AA : American Antiquity.

AAA : Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ' Αθηνών.

BCH : Bulletin de Correspondance Hellénique.

JHA : Journal for the History of Astronomy.

SIMA: Studies in the Mediterranean Archaeology.